

नेपालीत्वको निर्माण

युद्ध र विजयद्वारा इटलीको एकीकरण सम्पन्न भएपछि एक राजनीतिकर्मले टिप्पणी गरेका थिए अरु : इटली त बन्यो, तर इटालीयन बनाउने जिम्मेवारी भने बाँकी नै छ । पृथ्वीका भाइ-भारदार वा गुरु-पुरोहितमध्ये कसैले पनि त्यस्तो प्रश्न उठाउने दूरदर्शीता देखाउन सकेनन् । निकट विगतमा बीपीले राष्ट्रियताको भंगुरता (फ्रजेलिटी) ठम्याउने बेलासम्म महेन्द्रले पुनर्जीवन दिएको चन्द्रको अन्ध-राष्ट्रवाद धेरै फैलिइसकेको थियो । त्यसैले नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं आर्थिक सम्पूर्ण संरचना नै एकात्मक छ । एउटालाई चलाउन खोज्दा सबै धरमर हुने डर छ । फलतः भविष्यमुखी नेपालीत्वको निर्माण राजनीतिक संरचनामार्फत गर्न सकिने मात्र प्रभावकारी हुन सक्छ ।

राजनीतिक संरचनाको आधिकारिकताको स्रोत राज्य र नागरिकबीचको अन्तरसम्बन्ध हो । राजतन्त्रमा त्यस्तो सम्बन्ध धर्म निर्देशित हुने गर्दथ्यो, र राजा एवं प्रजाले आ-आफ्नो धर्म निर्वाह गरे सृष्टिले निरन्तरता पाउँछ भन्ने आदिम मान्यता व्याप्त थियो । आधुनिक राज्यमा नागरिक र राज्यबीचको सम्बन्ध

विश्वासमा नभएर अनुबन्धमा हुन जरूरी हुन्छ । संविधान त्यस अनुबन्धको आधार हो । संविधानको एउटा पक्ष (कार्यपालिका, विधायिका, न्यायपालिका तथा सञ्चार) दृश्य रहने तर अर्को पक्ष – स्वतन्त्र नागरिक – संगठित भए मात्र पहिचान गर्न सकिने भएको हुँदा त्यस दस्तावेजले सृजना गरेको अधिकार एवं दायित्वको अनुगमन असजिलो हुने गरेको पाइएको छ । प्रत्येक नागरिकलाई अनिवार्य रूपमा राष्ट्रिय परिचयपत्र उपलब्ध गराउने र त्यसको आधारमा न्यूनतम निर्वाहयोग्य रोजगारी सुनिश्चित गर्ने राज्य व्यवस्थाले मात्र आउँदा दिनहरूमा आफ्नो सान्दर्भिकता कायम राख्न सक्नेछ । भौतिक सुरक्षा र मानवीय सम्मानविनाको राष्ट्रियतालाई संसारको कुनै पनि पर्खालले छेकेर राख्न सक्दैन ।

व्यक्तिगत स्वतन्त्रताहरूले अन्तर्राष्ट्रिय प्रत्याभूति पाइसकेको परिस्थितिमा सार्वभौम अधिकारको नाउँमा राज्यले आफ्नो नागरिकमाथि बन्देज लगाउने अवस्था धेरै दिनसम्म चल्न सक्दैन । संवैधानिक सर्वोच्चता भनेको त्यस्तो आधारभूत मानव सम्यताका सर्वस्वीकृत मान्यताहरूलाई कुनै पनि राष्ट्रको कार्यपालिका वा विधायिकाले नियन्त्रित गर्न नपाउनु मात्रै हो । बाँकी सबै ऐन, कानून विधायिकाले नै बनाउने कुरामा न्यायपालिकाको हस्तक्षेप संवैधानिक सर्वोच्चता नभएर न्यायिक सर्वोच्चता हुन जान्छ । त्यस्तो अवस्था उत्पन्न हुनु पुनः आन्दोलन वा क्रान्तिलाई निम्त्याउनु सरह ठहरिन सक्छ । कुनै एक दल वा समूहको प्रभुता त भन्नु पञ्चायत शासन व्यवस्थाको संशोधित रूपभन्दा बढी केही हुनेछैन ।

नेपालीत्व भावलाई प्रोत्साहित गर्ने न्यायपालिका स्वभावतः अग्रसरात्मक (प्रोएक्टिभ) हुनु पर्नेछ । त्यस्तो जोस र जाँगर देखाउने संरचना नजिर एवं परम्पराको भरमा चल्न सक्दैन । त्यसैले न्यायाधीश, कानूनकर्मी एवं न्यायधर्मी (जज, लयर्स एण्ड जुरिष्ट) बीचको अन्तरसम्बन्धलाई स्पष्टसँग व्याख्या गरिएको व्यवस्थाले मात्र न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्न सक्छ । न्यायपालिकाको स्वाभाविक अडान (डिफ्ल्ट पोजिसन) पीडित पक्षसँग हुने अवस्थामा मात्र 'नेपालको कानून, दैवले जानून्' भन्ने मान्यता समाप्त भएर कानूनको सर्वस्वीकृत स्थान सुरक्षित रहन सक्छ ।

कार्यपालिकाको स्वरूपबारे व्यापक विवाद छ । तर संघीय संरचनाभित्र संघस्तरमा राष्ट्रपतीय प्रणाली स्वीकार गर्ने हो भने इकाइ राज्यहरूमा संसदीय

व्यवस्था, वा त्यस्तो प्रारूपको ठीक उल्टो, राज्यहरूमा निर्वाचित राज्यप्रमुख एवं संघीय सरकार भने प्रधानमन्त्रीय प्रणालीअनुसार चलाउन नसकिने होइन । संघीय इकाइ राष्ट्रपतीय हुने हो भने केन्द्रको मनोमानी एवं निर्वाचित राणाशाहको अभ्युदय रोक्नका लागि राज्यहरूलाई बढी अधिकार प्रदान गर्ने किसिमको संविधान उपयुक्त हुनेछ । त्यस्तै राज्य प्रमुखहरूमा देखिन सक्ने विभाजक महत्वकांक्षा नियन्त्रणका लागि संघीय इकाइ शक्तिसम्पन्न हुन जरूरी हुनेछ । तर समग्रमा नेपालमा जस्तो सामूहिक मतैक्य बन्न नसकेको राज्य-समाजमा सम्भवतः संघ एवं इकाइ राज्य दुबै स्तरका लागि संसदीय व्यवस्था नै उचित हुनेछ । निर्वाचित सरकार प्रमुखको प्रारूप स्थानीय सरकारको तहमा बढी प्रभावकारी हुन सक्दछ, जहाँ मनोमानी गर्न सक्ने अधिनायकलाई नागरिकहरूले प्रत्यक्ष निगरानीमा राख्न सक्दछन् ।

विधायिकाका अधिकार एवं कर्तव्यका सीमाहरू प्राविधिक प्रकृतिका हुन्छन्, त्यसैले त्यसको गठन वा भूमिका सम्बन्धमा उति साह्रो मतभिन्नता हुँदैन । तर एक सयभन्दा बढी जनिय समूहहरूको उपस्थिति एवं सहभागिता सुनिश्चित गर्न संघीय एवं राज्य स्तरका विधायिकाहरूलाई सामेली चरित्र दिन सजिलो छैन । प्रत्येक जनिय समूहका लागि न्यूनतम एक प्रतिनिधि हुने गरी विशेषाधिकार (भिटो पावर) सहितको राष्ट्रिय सदन हुने व्यवस्था प्रयोग गर्न नसकिने होइन । तर त्यस्तो व्यवस्थाका लागि आवश्यक पर्ने राजनीतिक संस्कार बसाल्न सक्ने क्षमता भएका राजनीतिक दलहरूको अभावले त्यो प्रारूपलाई पंगु बनाइदिन सक्छ । विधायिकी संरचना निर्माणको मुख्य चुनौती भन्नु नै सक्षम राजनीतिक दलहरू सक्रिय रहने वातावरणमा भर पर्छ । हत्याहिंसाको राजनीतिलाई पूर्णत निषेध गर्ने किसिमको बौद्धिक मतैक्य स्थापित नभएसम्म त्यो कुरा सम्भव छैन । निर्वाचित प्रतिनिधिलाई फिर्ता बोलाउने अधिकार एवं शान्तिपूर्ण विरोधको प्रत्याभूतिलाई सशस्त्र विद्रोहको अधिकारसँग जोड्न मिल्दैन । सबै संघर्षहरूको अन्तर्राष्ट्रिय आयाम हुने भएकाले नेपालको भूराजनीतिक अवस्थाले गर्दा सशस्त्र संघर्ष विदेशी हस्तक्षेप एवं सक्रियता बढाउने निहुँ बन्ने जोखिम धेरै ठूलो छ ।

नेपालमा राज्यको चौथो अंग भनिने सञ्चार क्षेत्र समग्रतामा बाँकी तीन क्षेत्रभन्दा पनि असामेली, असहिष्णु एवं परम्परावादी भएको कुरा ठम्याउन धेरै

तथ्यांक केलाइरहुनु पर्दैन । अहिले पनि राष्ट्रिय भनिएका सञ्चारगृहहरूको नेतृत्व पंक्तिमा दलित, जनीय, महिला वा मधेसीको उपस्थिति सार्वजनिक रूपमा देखिने किसिमको छैन (हेर्नुहोस् वन्त र पराजुली सन् २००१) । सञ्चार स्वतन्त्रताको पुँजीवादी प्रारूपमा यस्तो परिस्थिति चाँडै परिवर्तन हुने छाँटकाँट पनि छैन । त्यसैले नेपालीयता एवं नेपालीत्वको प्रवर्द्धनका लागि सञ्चार क्षेत्रको उपयोग तत्काल सम्भव नहुन सक्छ । र, यसका लागि सार्वजनिक प्रयास शिक्षा, तालिम तथा सहकारिताका माध्यमबाट सुरु गर्न बढी उपयुक्त हुनेछ । सार्वजनिक सेवा प्रसारण (पब्लिक सर्भिस ब्रोडकास्टिङ) अवधारणाअनुसार रेडियो एवं टिभी सञ्चालनलाई नियमन गर्न सकियो भने राष्ट्रियता निर्माणमा सहयोग पुग्न सक्दछ ।

शिक्षा एवं पाठ्यक्रमबारे बौद्धिक विमर्श सुरु भएको आधा शताब्दी भइसक्दा पनि महात्मा गान्धीले औल्याएजस्तै 'चरित्रविनाको शिक्षा' सात निकृष्ट पापहरूमध्ये एक हो भन्ने कुरामा मतैक्य स्थापना हुन अझै बाँकी छ । हातले काम गर्ने बानी नभएकाहरूले पूर्ण क्षमतामा काम गर्न सक्दैनन् भन्ने श्रम सम्मानको सामान्य सिद्धान्तलाई शिक्षामार्फत संस्थागत नगरिएसम्म नेपालीत्व निर्माणका लागि ऐक्यबद्धता हुन सक्दैन । शिक्षाको तीव्र व्यापारीकरणले समाजमा नागरिकको साटो उपभोक्ताहरूको संख्यामा निरन्तर वृद्धि भइरहेछ । उद्यमी हुन भविष्यमा विश्वास भएका चरित्रवान् व्यक्तिहरू चाहिन्छन् । त्यस्तो शिक्षा हरेक तहमा उस्ताद-सिकारू (मास्टर-एप्रेन्टिस) प्रणालीमार्फत गर्न सकिने सम्भावना पहिल्याउन अपेक्षित बौद्धिक अभ्यास अद्यापि भएको छैन ।

शिक्षा जस्तै स्वास्थ्य सेवा पनि पूर्णतः बजारको नियन्त्रणमा छ । त्यसैले नेपालीयता निर्माणमा उद्योगी, व्यापारी एवं ट्रेड युनियनहरूको भूमिका पनि महत्वपूर्ण हुन जान्छ । लगभग अराजक व्यापारिकताले गर्दा नेपालको उद्यम क्षेत्र लथालिग छ ।

पुँजीवाद प्रारूपमा समेत सामेली चरित्रका ठूला उद्यमहरू राज्य संरक्षणविना फस्टाउन सक्दैनन् । राज्यको नियमन क्षमताभन्दा बढी प्रतिस्पर्धा बजारमा देखिएपछि उद्यमी-व्यापारीहरूले मनोमानी गर्न पाउँछन् । र, उपभोक्ताको विश्वास पूरै संयन्त्रमाथि रहँदैन । राज्य अनावश्यक छ भन्ने बजारवादी विश्वास एवं राज्य

अन्ततः जीर्ण भएर समाप्त हुनेछ भन्ने मार्क्सवादी मान्यताको द्वन्द्वले गर्दा नेपाल राज्य २०४६ सालपछिको शैशव अवस्थामै दुई मोर्चामा एकैसाथ लड्न बाध्य भयो । परिणामतः नेपालमा राज्यको क्षमता, स्वीकार्यता एवं विश्वसनीयता रसातलमा पुगेको अवस्था छ । राज्यका संयन्त्रहरूलाई सक्षम र सामेली बनाउने जिम्मा अब कार्यपालिकालाई मात्र दिएर पुग्दैन, यसका लागि संवैधानिक संस्थाहरूकै निर्माण आवश्यक भइसकेको छ ।

सहिष्णुता बढाउने अन्तरधर्म संवादका स्थलहरू, ऐक्यबद्धता निर्माणका लागि परोपकारी संस्था एवं सहभागिता सुनिश्चित गर्ने सहकारिताका मोर्चाजस्ता कुराहरूले स्वतन्त्र एवं आत्मविश्वासी नागरिकको अग्रसरता खोज्दछ । त्यस्तो संस्कृति विविधतापूर्ण समाजमा सजिलै फस्टाउँदैन । अन्तस्करणबाट नै 'अरूका लागि पनि केही गर्छु' भन्ने भाव बोकेर कर्तव्य क्षेत्रमा ओर्लिने व्यक्तिहरू जुनसुकै राज्य-समाजमा साह्रै थोरै हुन्छन् । तीव्र परिवर्तन भइरहेको राज्यमा तिनको संख्या भन्ने कम हुने गर्दछ । त्यसैले, सक्षम र स्वीकार्य नेतृत्वको महत्व संक्रमणकालीन अवधिमा बेपत्तासँग बढेर जान्छ ।

नेतृत्व दैविक गुण हो वा परिस्थितीय उत्पादन ? यो बहस कम्तीमा फ्लेटो र चाणक्यका पालादेखि चल्दै आएको छ र अनन्तकालसम्म चलिरहनेछ । सम्भवतः यो विमर्श आफैमा नेतृत्व विकसित हुने प्रक्रिया पनि हो । तर विधिको प्रधानता र शुद्धता (प्राइमेसी एण्ड प्युरिटी अफ मिन्स) अवधारणाअनुसार स्वतन्त्र, निष्पक्ष एवं शान्तिपूर्ण निर्वाचनले मात्र अन्ततः सक्षम नेतृत्व सुनिश्चित गर्न सक्दछ । त्यसैले लोकतान्त्रिक पद्धतिको मूल मर्म नै स्वतन्त्र एवं आवधिक निर्वाचन हो । यो सुनिश्चित गर्नका लागि निर्वाचन प्रणालीको सम्पूर्ण ढाँचा नै सामेली बनाइनु पर्दछ ।

राष्ट्रियतासँगै जोडिएको मुद्दा वैदेशिक सम्बन्धको पनि हो । दक्षिणी छिमेकीसँग शंकाको सम्बन्ध राख्नुपर्ने धारणा पृथ्वीको पालादेखि दरबारमा व्याप्त रहँदै आएको हो । त्यस बखतको परिवेशमा नेपाललाई बेलायतीहरूको प्रभुत्वबाट मुक्त राख्न सम्भवतः त्यसप्रकारको परराष्ट्रनीति आवश्यक थियो । तर पृथ्वीकालीन नीतिलाई उल्ट्याएर जंगबहादुरले नेपाललाई बेलायतको अधोषित दास बनाइदिए । चन्द्रले बेलायतको सुरक्षा फौजको सहयोगीका रूपमा नेपाललाई स्थापित गर्न

कुनै कसर बाँकी राखेनन् । जुद्ध पनि त्यस कार्यनीतिलाई निरन्तरता दिन प्रतिबद्ध थिए । भारतको स्वतन्त्रतापछि भने पश्चिमा राष्ट्रहरूसँग नेपालको सम्बन्धमा जटिलता थपिएको देखिन्छ । बीपीको अग्रसरतामा अमेरिकी गठबन्धनका इजरायल र पाकिस्तान जस्ता राष्ट्रहरूका दूतावास नेपालमा खोलिएपछि चीन र भारत दुवैले नेपाललाई निरन्तर अनुगमनमा राखेको कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपालको भू-राजनीतिक बाध्यताले गर्दा नेपालीत्वको भावना सुदृढ गर्न भारत र चीनसँगको सम्बन्ध विश्वासमा आधारित हुन जरूरी छ । तीनतिरबाट भारतले घेरिएको मुलुकमा भारतले नै आर्थिक नाकाबन्दी गर्नुपर्ने २०४५–२०४६ सालको अवस्था आपसी अविश्वासको पराकाष्ठा थियो । परराष्ट्र नीतिका मामिलामा कम्तीमा 'दूला' राजनीतिक दलहरूबीच आधारभूत मान्यताहरूबारे आम सहमति कायम हुन जरूरी छ । सक्षम वैदेशिक सम्बन्धविना कुनै पनि राष्ट्रमा राष्ट्रियताको भावना व्यापक बन्न सक्दैन ।

राष्ट्रिय सेनाको कुरा वैदेशिक सम्बन्धसँगै जोडिएर आउँछ । सामान्यतः आन्तरिक सुरक्षा प्रहरीको जिम्मेवारी हो भने सेनाले अन्तर्राष्ट्रिय सीमा सुरक्षा सुनिश्चित गर्न सक्नुपर्दछ । संकोचवश सबैले स्वीकार गर्न अप्ठ्यारो माने पनि यथार्थ के हो भने नेपाली सेनाले भारत वा चीनको प्रत्यक्ष हस्तक्षेपबाट नेपालको सुरक्षा गर्न सक्दैन । जंगले नेपाली सेनालाई तत्कालीन बेलायती सुरक्षा बलको आपतकालीन सहयोगी दस्ता (अक्जिलरी फोर्स) मा रूपान्तरित गरिदिएदेखि सन् १९५० को सन्धि हुँदासम्म नेपाल प्रत्यक्ष बेलायती भारत (ब्रिटिस इण्डिया)को सुरक्षा छाताभित्र थियो । सन् १९५० को सन्धिले संकुचित रूपमा भए पनि नेपालको स्वतन्त्र सुरक्षा व्यवस्थाको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्‍यो । तर त्यस्तो संरचनाको उद्देश्य भने भारतबाहेकको अन्य राज्य – अन्तरनिहित अर्थ, उत्तरी छिमेकी चीन – विरोधी चरित्र विकसित गर्नु रहेको थियो । शीत युद्धताका नेपालले आफूलाई पश्चिमा कित्तामा उभ्याएकाले नेपाली सेनाको खटनपटन भने पूर्णतः भारतीय सीमामा केन्द्रित हुन गयो ।

यसप्रकार उद्देश्य र उपयोगबीचको निरन्तर अन्तरविरोधले गर्दा नेपाली सेना भण्डैभण्डै पंगु अवस्थामा पुगिसकेको बेला माओवादीहरूले त्यस निष्प्रभावी बललाई सशस्त्र द्वन्द्वमा तानेको थियो – दाड ब्यारेकमा हाकाहाकी आक्रमण

गरेर । नेपाली सेनाको सक्षमतामा त्यसपछि केही वृद्धि भएको जस्तो देखिन्छ, तर त्यसलाई 'राष्ट्रिय' भन्न सकिने अवस्था अहिले पनि छैन । सेनाको लोकतन्त्रीकरण भन्ने अभिव्यक्तिको मर्म नै के हो भने जनताको करबाट सञ्चालन हुने फौज जनताको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न हुनुपर्दछ । सैन्य सुधारका प्राविधिक पक्ष त जे छन् छँदैछन्, सबभन्दा पहिले नेपाली सेनालाई नेपालको विविधता दर्शाउने गरी पुनःसंगठन गर्न भर्तीको आधार विस्तारमा ध्यान पुऱ्याउन जरुरी छ । यस प्रश्नको सन्तोषजनक उत्तर नखोजिएसम्म माओवादी लडाका वा मधेसवादी सशस्त्र समूहका बन्दुकेहरूको 'समूहगत प्रवेश' ले राष्ट्रियतालाई भनै कमजोर तुल्याउने डर रहिरहन्छ ।

सैन्य सुधारसँगै जोडिएको मुद्दा 'नागरिक सर्वोच्चता'को हो । अहिले माओवादी एवं इतर दुबै पक्षबाट नागरिक सर्वोच्चताको मुद्दालाई सस्तो नाराको रूपमा बदनाम गर्ने संगठित प्रयास भइरहेका छन् । तर निशंक एवं निसर्त नागरिक नियन्त्रणका अभावमा नेपाली सेना तेस्रो विश्वका केही सुरक्षा संयन्त्रहरू जस्तै शट बल (रोग फोर्स) मा स्खलित हुन सक्दछ । त्यस्तो जोखिम न्यून गर्न सेनालाई अनुगमन गर्ने अर्धन्यायिक निकाय एवं नागरिक चिन्तन चौतारीहरूको सञ्चालनमा यथेष्ट ध्यान पुऱ्याइनु पर्दछ ।

राष्ट्रियता संवर्द्धनमा नागरिक आन्दोलनहरूको भूमिका अप्टचारो परिस्थितिमा विकसित हुने स्वःस्फूर्त प्रतिबद्धताको हुने गर्दछ । नागरिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने जुभारु जमातहरूलाई सामेली चरित्र प्रदान गर्न नियमबद्ध राज्य संरचना वा नाफामुखी निजी क्षेत्रका उद्यमहरू जस्तो असजिलो हुनुनपर्ने हो । तर सम्भावनाको यस क्षेत्रले पनि पर्याप्त ध्यान पाउन सकेको देखिँदैन ।

अन्ततः राष्ट्रियता निर्माण राष्ट्रिय इच्छाशक्तिमा भर पर्दछ । र, इच्छाशक्ति उत्पन्न गराउने कुनै चमत्कारी ओखती अहिलेसम्म विकसित भएको छैन । त्यसैले कमजोर रूपमै भए पनि राष्ट्रिय संरचनाहरू क्रियाशील रहेसम्म परिस्थिति अनुकूल हुनासाथ राष्ट्रियता भावको बिस्वा पलाउने सम्भावना रहिरहन्छ । नेपालीत्व र नेपालीयता निर्माण सम्भव छ भन्ने दृढ विश्वासका त्यस्ता भावनाहरूले व्यापकता पाउन सक्ने सबभन्दा बलियो आधारको काम गर्ने छ । आखिर शब्दहरू ब्रह्म हुन् । सबै कुरा त्यहीबाट सुरु हुने न हो ।